

IV. Chestiunea normei literare

Determinate de presiuni lingvistice (dinspre textul de tradus, dinspre limba-sursă, dinspre limba-țintă și dinspre nivelul de dezvoltare al aspectului ei literar), de factorul uman (capacitățile și calitățile de traducător și revizor ale celui care a scris textul și nevoile publicului concret) și de cel social (felurite cerințe ale spațiului cultural și cultural), soluțiile de traducere materializate în textele românești ale secolelor al XVI-lea și al XVII-lea reprezintă unul dintre factorii constitutivi ai vechiului aspect literar românesc.

IV.1. *Limba.* Fundamentul pe care se întemeiază și care dinamizează cel mai mult o societate, fluidul organic și relațional cel mai puternic, care dă societății identitate structurală asigurându-i reala funcționare, îl constituie comunicarea pe baze lingvistice. Evoluind - ca orice sistem - în conformitate cu legile sale interne și sub influența feluritelor interacțiuni, limba dezvoltă puternice presiuni prin care tinde să-și utilizeze toate valențele și energiile. Totodată, ca oricare organism viu, limba prezintă o accentuată tendință spre stabilizare și spre dobândirea de identitate (ceea ce implică și caracterul distinct). De aceea, una dintre cerințele de bază ale societății față de limbă, dar și o importantă cerință a limbii față de sine, o constituie cerința de stabilitate⁵⁹. Dotată fiind cu trăsătura 'procesualitate', funcționarea structurii și a elementelor componente, adaptarea și evoluția sistemului se produc ca urmare a dinamicii generate de cele două forțe complementare, activate prin simpla funcționare a sistemului și prin acțiunea indivizilor: variabilitate și creativitate / stabilitate și imitație.

⁵⁹ Ca orice realitate vie, pentru a funcționa, limba are nevoie de stabilitate internă, unitate funcțională și de elemente care să-i asigure identitate și integritate. Numai astfel se asigură una dintre cele două condiții de existență ale unui organism viu, precum și funcționalitatea, utilitatea reală și reproducția eficientă. Variabilitatea se dezvoltă ca o tendință naturală, concurată de cealaltă tendință naturală — stabilitatea. Aceste cerințe intrinseci ale organismelor pot fi conștientizate de ființa umană și practicate în mod asiduu, programat, în cadre statornicite cultural.

În felul acesta, din gama variată de posibilități puse la dispoziție de către sistem și actualizate sau actualizabile la nivelul vorbirii, se statornicesc seturi de norme. Prin procese coercitive ce îmbracă diferite forme, comunitatea ajunge să-și structureze și să instituie un uz de care se folosește în mod curent în interacțiunile sale lingvistice.

IV.2. Individul. Întrucât, în general, discursul este orientat către și în funcție de receptor, individul are capacitatea de a sesiza diferențele dintre cutumele sale lingvistice și cele ale receptorului. La contactul cu un alt grai sau cu o altă normă – în urma cumpănirii celor două – el poate observa diferențe semnificative (în plan vertical sau orizontal) și care se cer amplificate ori reduse, în funcție de intențiile proprii. Întrucât modificările comportamentale ce decurg de aici nu au nicidecum legătură cu principiul economiei în limbă – sub aspectul particular al comodității –, ci mai degrabă cu utilitatea ori eficiența în plan social, se înțelege că activarea mecanismelor psihice de re poziționare este un proces viguros. Baza procesului fiind subiectivă, cedările și renunțările la propriile caracteristici și deprinderi au loc sub imperiul scopului, cel mai ades acesta fiind de ordin social.

Individul vorbitor de grai și dotat cu mobilitate socială, avînd acces la norma supraordonată și la graiuri și aspecte literare paralele, poate fi determinat să abandoneze particularități ale graiului său. În cazul în care se află în situația de a se aclimatiza într-o arie cu un alt grai și cu un aspect literar diferit de cel al propriei zone de proveniență, procesul poate fi mai acut, iar modul în care se raportează la particularitățile acelei norme este mai puțin legat de relația acesteia cu graiul de la baza ei sau cu graiul și aspectul literar familiare, și mai mult cu caracterul ei social. Cu alte cuvinte, cel puțin unele dintre diferențele acelui aspect literar față de graiul său vor fi socotite și tratate ca niște constrîngeri necesare accesului la norma cultă, iar nu la un alt grai.

Această căutare pe verticală și presiunile din ambele sensuri pot apărea atît în sînul aceluiași dialect, cît și interdialectal. În cel de-al doilea caz vor putea apărea abateri față de norma-țintă, mai ales acolo unde diferențele dintre particularitățile graiului propriu și cele ale normei graiului de la baza aspectului literar adoptat vor fi incomode,

supărătoare, inacceptabile. Stările acestea sînt mult mai rare decît ar părea la prima vedere și, oricum, remediabile în timp. Dacă lucrurile stau astfel, atunci putem socoti că aspectele literare ale acelor graiuri erau încă prea puternic ancorate de graiurile din care decurgeau, principiile de selecție fiind încă prea firave, operînd greoi, adică nedînd prea lesne vorbitorului posibilitatea de a le aplica în caz de nevoie; ele erau incipiente și în curs de constituire.

Înglobînd elemente provenind din baza pe care s-a constituit competența sa primară și elemente adoptate din succesivele medii străbătute pe parcursul vieții și fiind posibil ca individul să dețină structuri lingvistice caracteristice mai multor registre și straturi sociale, unor straturi temporale diferite și mai multor arii geografice, pe toate acestea adoptîndu-le și stăpînindu-le în diferite măsuri, limba individului se arată a fi deosebit de adaptabilă la realitățile sociale cu care acesta se confruntă. Acești modificatori ai structurii de bază pot fi actualizați de către vorbitor în variatele situații de comunicare cărora trebuie să le facă față. Ținînd seamă de posibilul caracter compozit al idiolectului unui astfel de vorbitor real, este evident că recombinarea respectivelor structuri (eventual capacitatea vorbitorului de a actualiza acele structuri în diferite doze și la diferite momente) generează o unitate mai degrabă relativă.

IV.3. *Comunitatea lingvistică* este mediul de producere și reproducere a limbii. Exercițiul constant al limbii favorizează stabilizarea acesteia la nivelul comunității, actualizarea constantă a anumitor trăsături – efect al principiului economiei, al tendințelor de a utiliza o limbă dotată cu identitate și de a imita variantele dotate cu autoritate – putînd determina destul de ușor crearea de seturi de norme. Între diferitele comunități lingvistice există diferențe semnificative, date, în special, de mărimea acestora, de gradul de coeziune a membrilor și de contactele externe pe care comunitatea le are. Într-o comunitate mai puțin expusă contactelor, cutumele lingvistice (ca și celelalte tipuri de cutume, de altfel) apar și se instituie mai repede, forța coercitivă care conduce la fixarea acestora și care veghează la

respectarea lor fiind infinit mai mare decât în cazul comunităților largi și aflate în contacte cu alte comunități.

Creația lingvistică este mult mai lentă și mai supusă cenzurii în cazul comunităților mici și închise, în comparație cu ceea ce se întâmplă la interiorul comunităților largi și deschise. În cele dintâi, cei ce dau gir inovațiilor dețin o mai mare autoritate, tendințele de dobândire și de conservare a identității sînt extrem de mari, iar convențiile ce au darul de a marca identitatea comunității se instituie mult mai lesne. Variabilele decurg din evoluțiile firești ale limbii, din adaptarea acesteia la schimbările realității, în vreme ce constantele sînt cerute de nevoile sistemice ale limbii și ale grupului, dar se concretizează tot prin acțiunea anumitor indivizi ai grupului. Ceea ce diferă la nivelul celor două tipuri de comunitate, însă, este rata jocului dintre stabilitate și variabilitate, stabilitatea fiind un element necesar identității cu sine, lucru de care comunitățile mai mici par a avea o nevoie vitală. În fapt, încercarea de a asigura existența unor seturi coerente de principii și norme de reproducere a limbii constituie o acțiune care – mai degrabă inconștient, aproape în modalități biologice – se constată la nivelul oricărui organism, indiferent de mărime.

Deosebirea fundamentală stă în aceea că, dacă acest lucru este mai lesne de realizat și de păstrat în comunitățile mici și relativ închise, în cazul celorlalte comunități, există un decalaj între producerea și reproducerea limbii, creativitatea indivizilor, deschiderea și receptivitatea lor la inovații, pe de o parte, și capacitățile de a cenzura creativitatea și de a tria și ordona pe baze coerente materialul lingvistic aflat în continuă mișcare, de cealaltă parte.

În secolul al XVI-lea românesc, pe fondul unei deschideri la nivelul comunităților – date de felurite condiții sociale, de circulația textelor și de existența unor centre de cultură cu autoritate crescîndă – se instaurează un dezechilibru între jocul dintre creație și imitație, controlul factorilor centripeti scade, iar la nivelul uzului apare un nou tip de raport, în care dominantă nu o mai constituie imitația, precum în comunitățile restrînse și închise.

IV.4. Scrierea este în măsură să evidențieze lucrurile încă și mai bine, deoarece, deosebit de rostire, ea este un act mediat. Avînd a vehicula conținuturi către persoane absente din spațiul și timpul în care se află vorbitorul, scrisul nu se impune ca oglindă a rostirii, căci ajunge să implice și necesitatea de a stopa tendințe diferențiatore, solicitînd neglijarea anumitor deosebiri. Este un motiv în plus pentru care limitele pînă la care merg deosebirile dintre scrieri sînt mult mai restrînse în ansamblu decît cele care privesc vorbirea.

Pe de o parte, scriitorul tinde să adopte un comportament care caută, află și respectă tipologii, ceea ce înseamnă și că el poate deveni insensibil la forme pe care se părea că și le-a asumat și pe care deja le încadraseră. Fiind o formă de contact între clasele sociale, scrierea favorizează contactul pe verticală, amorsează procesul ascensional al aspiranților și conduce la amestec prin contact. Contrapartea, însă, stă în faptul că cerințele intrinseci ale scrierii facilitează receptivitatea față de formele necaracteristice propriiei norme⁶⁰, motiv pentru care, în perioadele de începuturi, norma se structurează chiar sub pana acelor scriitori, găsindu-și fîgașul cu oarecare șovăire. Notînd dezvoltările regionale ale aceleiași limbi – care a evoluat în anumite cadre istorice, sociale și geografice – scrierea indică o îmbinare particulară a reacțiilor retractil-conservatoare, de natură să contribuie la preservarea identității, cu acțiunile de deschidere prin care se pun în act procesele asimilatorii (față de elementul alogen) și omogenizante (față de elementul conațional). Aceasta este o dominantă importantă – avîndu-și prețul ei, desigur – deoarece, în realitatea profundă și esențială, asimilarea nu este procesul prin care celălalt este aneantizat, ci doar o formă de

⁶⁰ Lipsa barierelor în calea înțelegerii – chiar în cazul conținuturilor exprimate prin fonetisme și forme diferite –, forța de a transgresa deprinderile formale, precum și lipsa constrîngerilor dinspre o normă literară coerentă și încetățenită (în esență, lipsa unei imagini grafice – care are forța de abstractizare a oricărui obiect-icoană, cazul analfabeților sau al celor nefamiliarizați cu lectura și cu scrierea fiind deosebit de revelator) au fost principalii factori care au făcut ca diferențierile aici discutate să-și piardă din valoarea pe care, în mod obișnuit, o au în cumpăna vorbitorului.

contaminare prin care ambii supraviețuiesc, dar în modalități și, eventual, cu ponderi diferite. Unele dintre aceste elemente s-au diferențiat sau aveau concurenți încă devreme, altele însă erau doar variante pe care o aceeași limbă le generase, frecvența lor redusă (sau în curs de scădere) într-o zonă neînsemnând și că ele nu sînt recognoscibile ori că ar fi inacceptabile, mai ales atît timp cît nu constituiau mărci inalienabile ale altei zone, ori forme de evitat cu orice preț.

De aceea, este greu de acceptat că, în situația în care un revizor avea în față un text produs de reprezentanții altui aspect literar, el ar fi avut posibilitatea reală de a opera substituiri regulate, coerente și complete, aducînd un text scris într-o normă la coerența și uniformitatea impuse de regulile celeilalte norme. Normele nu existau încă.

IV.5. *Vechile texte românești* prezintă un grad ridicat de eterogenitate – la comparația dintre ele, dar și internă – sub aspectul formelor și fonetismelor conținute și relativ la cerințele unei norme literare. Într-o anumită măsură, această eterogenitate constituie rezultatul acțiunii factorilor de ordin diacronic și diatopic – întrucît tendința generală de dezvoltare a limbii cuprinde vectori care conduc la diferențiere prin evoluție, concomitent cu un proces de mărire a coeziunii la interiorul unității (teritoriale, cultural-spirituale etc.) –, precum și factorului uman, care este unul creativ⁶¹. Pînă în secolele al XVI-lea – al XVII-lea, limba română își crease suficient de multe variante fonetice și morfologice, iar acțiunea unei norme nu se exercitase nici în planul promovării unor principii, nici în cel al selecției formelor.

Analiza textelor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea coocurența, în acel text, a unor variate fonetisme și forme, uneori pe aceeași pagină

⁶¹ Spre exemplu, deși vechile traduceri prezintă certe semne de urmare fidelă a textelor străine, de multe ori apar forme de manifestare a nevoilor de evitare a eventualei monotonii care s-ar fi creat printr-o prea ridicată consecvență în aplicarea soluțiilor de echivalare gramaticală și lexicală. Cu repercusiuni asupra rezultatelor de la nivel lexical și stilistic, astfel de cazuri nu lezează ideea de normă, atît cît se poate ea contura în secolul al XVI-lea.

și chiar pe același rînd, mai degrabă într-o stare de simplă coprezență decît într-una de concurență.

Codicele Bratul (1560) prezintă semne care atestă că lucrul a fost început cu hotărîrea de a respecta întocmai textul revizuit, dar, pe măsura înaintării lucrului, autorul începe să introducă în text formele cu care era familiarizat, fără a renunța total la păstrarea altor forme, traducătorul sau revizorul cedînd treptat în fața formelor care îi deveniseră familiare. CB se dovedește a fi text produs de o persoană deschisă la influențe, aflată în contact cu texte sau vorbitori din zone învecinate, utilizînd o normă neunitară, doar relativ încheată, motiv pentru care în textul său apar forme destul de variate: *oameni* și *oamini*, „dezlegatu-te-ai de *muiere*? Nu ceare *muiare*!”, pluralele *năpăsti* și *năpăste*. În fapt, nu este vorba despre un amestec propriu-zis de forme, deoarece acest act care ar fi presupus deja o delimitare destul de fermă între norme, ci despre chiar desfășurarea procesului de constituire a aspectului literar, proces aflat într-o etapă în care amploarea acumulărilor încă nu era îngădită de principii riguroase de selecție culturală. Doar unele afinități ale uzurilor limbii lui Bratul generau oarecare limitări sau, mai curînd, diferențe de frecvență a formelor.

Din punct de vedere fonetic și morfosintactic textul *Paliei* de la Orăștie (1582) prezintă un evident amestec de trăsături considerate a fi aparținătoare fie zonei nordice, fie celei sudice. În modul cel mai natural, aici se combină forme precum: *ziseși* cu *dziseși*, *ziseră* cu *dziseră* și cu *dzisără*, *văzu* cu *vădzu*, *zi* cu *dzi*, *Domnedzeu* cu *Domnezeu* cu *Dumnedzeu* și cu *Dumnedzeu*, *trimease* cu *trimise* și cu *tremise*, *strînse* cu *strinse*, *pîne* cu *pîine*, *oamini* cu *oameni*, *zice* cu *dzice* și cu *gice*, *besadă* cu *beseadă*, *heruvimi* cu *firovimii*, *conoscu* cu *cunoscu*, și toate acestea în proporții slab dezechilibrate. Același text prezintă forme de gen.-dat. singular precum: *adevărăturiei*, *adevărătoreei*, *adevărătoreii*, *adevărăturiei*, *adevărăturii*, unele coocurente pe aceeași pagină, vocativele *fraților români!* și *frați românilor!*, pluralele *jigănii* și *jiganii*, *besezi/besedzi* etc. Auxiliarul de viitor se poate întîlni sub ambele forme sub care apare în epocă, atît *vei*, cît și *veri*, imperativul negativ de persoana a doua plural, de asemenea,

poate cunoaște atât forma în *-reți*, cât și cea în *-ți*, tot imperativul procurînd textului forme precum: *scrie!* și *scriadză!*

Codex Sturdzanus, text care are mai mulți copişti, oferă, și el, exemple de acest fel, în porţiuni aparţinînd aceluiaşi copist: *Dumnedzeu* şi *Dumnezeu*, serii precum: „preasfînta *să* rugă lu Dumnedzeu *să* *să* dezlege limbile lor şi se dezlegară”, „şi iară *să* legă limba lor”, „*să* *să* botedze”, „*să* se botedze”, „dereptu aceea *să* muncescu”, „dereptu aceea se muncescu așa”, „şi se rugă”, „preasfînta *să* rugă”, „jeluiiai *să* bei şi se mănînci”, „şi *întrăbă*” alături de „şi *întrebă*”, „de *şapte* ori în dzi şi de *şapte* ori în noapte”, „Enoh *dzidi*”, „Babel a fost *dzidit*” alături de „s-a părăsit *zidirea*”, „Noe *zidi*”, „Ninive a fost *zidit*”.

Textul *Îndereptării legiei* (1652) prezintă destule elemente caracteristice ariei nordice, dar şi elemente care nu pot fi socotite decît regionalisme sudice, care, deja, nu aveau ce căuta într-un astfel de text, deoarece în ultima sută de ani nici un text îngrijit, provenind din Muntenia şi sud-estul Transilvaniei, nu reprodusese în cuprinsul său asemenea forme, decît rarissim. Printre acestea: *dumnezăiască*, *să nu betejască*, *dă* şi *de*, pentru ‘dacă’ şi ‘de’ (către), *oraşă*, *mişai*, *greşală*, *dezlegat*, *dăzlegate*, *nădăzlegat*, *nedăzlegaţi*, *se cade*, *să cade*, *nu să face*, *să se facă*, *să să chame*, apoi „mitropolitul *pe* mitropolit hirotoneşte (...), episcopul *pre* episcop”, *l-au fost sfătuit*. Chiar dacă unele dintre acestea rămîn caracteristice zonei nordice (în vreme ce, pentru cele de tipul *dăzlegat*, este greu chiar de imaginat așa ceva), nu se poate accepta că ele s-au strecurat dinspre *Cartea românească de învăţătură* (1646) spre *Îndereptarea legii*.

Mai relevant încă, apare cazul unor tipărituri, precum cele coresiene dar, mai cu seamă, *Biblia* de la Bucureşti (1688). Aceste texte, reprezentînd revizii, efectuate de colective sub o îndrumare aflată în mîinile unei persoane sau a unui grup foarte restrîns, nu reuşesc să atingă decît un grad relativ de unitate. *Biblia* de la Bucureşti este cel mai clar şi mai relevant exemplu de text neunitar. Este cea mai grandioasă mărturie asupra felului în care este posibil ca unul şi acelaşi text să conţină o varietate de tipuri de forme, o multitudine de posibilităţi realizate, dar şi asupra felului în care poate să arate un text

creat prin compilația urmată de revizie, dar într-o epocă în care – se vede – normele locale nu mai aveau nici măcar tăria idiosincrasiei, iar procesul de plămădire a unei norme literare era încă dezorientat și lipsit de lumina și fermitatea de traseu a principiilor. Practic, acest text aproape că nu conține o pagină care să fie lipsită de fonetisme și forme, unele caracteristice ariei nordice, altele caracteristice ariei sudice, într-un continuu joc al oscilațiilor.

Psaltirea Șcheiană atestă în egală măsură coprezența mai multor variante (fonetice și gramaticale), ceea ce întărește ideea că ‘unitatea limbii’ este un concept ce poate fi aplicat limbii textelor secolului al XVI-lea, cu condiția să fie înțeles în sens larg și nu ca uniformitate, ca rigoare paradigmatică. Este o unitate a unui alt stadiu de limbă, o unitate de sistem, nu de normă. Alături de *Palia* de la Orăștie, de *Cronica lui Moxa* ori de *Biblia* de la București, stau și scrierile lui Miron Costin și Ion Neculce, care conțin numeroase forme pentru care se constată oscilații de ordin fonetic. Vocalele *e/i* și *o/u* se află într-o asemenea variație încât, aplicînd riguros o schemă, s-ar putea deduce (firește că în mod greșit) că perechile în discuție nu reprezintă decît două foneme⁶².

Oricare ar fi cauzele pe seama cărora s-ar pune această stare de lucruri (diatopice sau diastratice), în esență, prezența oscilațiilor arată că fonetismele constatate sînt prezente sau acceptate (fie în mod activ, fie în mod pasiv) de același individ deoarece astfel nu se leza un simț al limbii pe care l-ar fi dat o normă ferm conturată sub toate aspectele. O revizie nu avea cum să epureze toate aceste elemente – abia astăzi

⁶² Deși diferit, cazul alternanțelor grafice oferă argumente în aceeași direcție pe care o discutăm. Din orice perspectivă ar fi considerate alternanțele grafice (ca avînd sau nu bază în alternanțele fonetice), simpla lor existență demonstrează caracterul nefixat al normelor, cauzele și semnificațiile profunde ale apariției și perpetuării alternanțelor grafice aflîndu-se în caracterul oscilant, supus feluritelor influențe și feluritelor nevoi evolutive, practic în formare, atît al vechiului aspect scris al limbii române, cît și al principiilor de la baza acestuia. Sînt ilustrative, prin abundență și contexte, alternanțele **ѣ/ѥ**, **ѣ/ѧ**, și chiar **ѡ/ѡ**, **i/и**, alături de alte asemenea alternanțe.

văzute ca semn al inconsecvenței. Ele nu contraveneau unei norme deținute de revizior ori de copist (așa ceva nu exista încă), deci nu aveau cum să intre în contrast cu niște modele fixate pe criterii culturale și, așadar, nu constituiau mărci ale mai multor dialecte literare. Pur și simplu, ele aparțineau limbii române. Supuși unor cutume și înțelegând că limba română cunoștea variante locale în diferitele ei compartimente, traducătorii nu înțelegeau să-i aplice cu rigiditate tiparele permeabile ale propriilor cutume lingvistice.

Existența unor serii precum: *Dumnezeu, Domnezeu, Dumnedzeu, Domnedzeu, pacele și pacea, năpăști, năpăstile, năpasti, năpăști, năpăste, fericește, fericează, vestească, vestuiască* transcende cadrul dat de un singur text și se constată la nivelul corpusului de texte provenind din secolele al XVI-lea și al XVII-lea⁶³. Datorită caracterului frecvent al acestei eterogenități fonetice și gramaticale se poate susține inexistența unui uz constituit pe baze spațio-temporale și diastratice, regularizat pe baza anumitor principii coerent închegate și reproductibile. De aceea este imposibil să se identifice un set unitar de trăsături fonetice și gramaticale care să fie relevant și caracteristic pentru existența reală a unei norme literare. Textele acestea nu reflectă unitate internă ori la nivelul epocii decât din punctul de vedere al sistemului, nu și din cel al unei presupuse norme, lucru care, prin sine, este în măsură să atragă atenția asupra inexistenței unei norme literare, conform rigorilor actuale.

⁶³ Firește că, așa cum există texte în care prezența mai multor variante fonetice și gramaticale este foarte ridicată, tot astfel există texte în care oscilațiile de tot felul au o pondere minimă. De asemenea, nu absolut toate variantele posibile la nivelul sistemului sînt prezente într-un text, și nici nu contribuie la această situație toate locurile sistemului fonetic și gramatical. Constatarea nu face decât să indice, alături de lipsa ordinei maxime, lipsa haosului, cu alte cuvinte lipsa extremelor. Deja normată într-o anumită măsură prin uz, chiar dacă nu își crease un aspect literar evoluat și normat, limba nici nu se putea manifesta cu maximă incoerență (de altfel, este de presupus că, dacă starea de maximă normare ar fi teoretic posibilă, cea de haos total este absolut imposibilă, contrazicînd principiul fundamental al limbii).

IV.6. Înregistrînd destul de multe situații în care apar fonetisme și forme ce pot fi considerate ca reprezentante a două stadii de limbă, a două arii geografice, a două straturi sociale, vechile texte românești par a fi niște realități ce depozitează prin adiție două sau mai multe straturi (temporale, spațiale, sociale) de limbă. Cu toate acestea, judecînd faptele din perspectiva existenței mai multor norme avînd un anumit grad de coerență internă, este dificil de admis ca posibilă tolerarea – de către un vorbitor sau un scriitor supus unei norme – a fonetismelor și formelor recunoscute ca aparținînd unei norme revolute, altei arii lingvistice sau vorbitorilor unui strat social inferior.

Chiar dacă distincțiile dătătoare de certitudini absolute sînt dificil de operat (tocmai datorită relațiilor strînse dintre perechile sau seriile de forme), se poate arăta că aceste forme – aparținînd limbii române și reperabile la nivelul întregului teritoriu românesc, dar cu frecvențe diferite, compatibile între ele în cadrul unui aspect literar în formare –, erau recognoscibile de către contemporanii scriitorului și, în diferite grade, acceptabile pentru aceștia. Deși între aceste variante existau deosebiri la nivel de dinamică (de ordin temporal, areal sau social), în momentul în care acele forme coocură într-un text, din perspectiva celui care a transmis textul, ele reprezentau variante acceptabile, îndeosebi în limitele normei sale nefixate.

În situațiile în care, în textele provenite din două sau mai multe arii lingvistice românești, se înregistrează astfel de cazuri (de fapt, aceste situații constituie regula vechilor texte românești), existența și circulația lor – adică faptul de a fi fost selectate sau păstrate – demonstrează că, în cadrul limbii române, la vorbitori aparținînd diferitelor teritorii românești, fonetismele și formele nu reprezentau elemente inalienabile de cel care le-a produs și inacceptabile pentru cel care le receptează.

Avîndu-se în vedere cauze de ordin diastratic, diatopic, diacronic, ori datorate altor motive, eventual combinate (ceea ce, dintr-o perspectivă, putea reprezenta pentru varianta literară A, norma variantei literare B, dintr-o altă perspectivă, pentru varianta literară A, putea reprezenta totodată o normă revolută, mai veche, a aceleiași variante literare A), acceptarea în text a două tipuri de fonetisme (s velar și

muiat sau *z* și *dz*, spre exemplu), a unei oscilații așadar – calificabilă drept toleranță față de anumite fonetisme și forme –, indică caracterul nefixat al vechiului aspect literar al limbii române. Doar această nefixare putea conduce la acceptarea într-o anumită normă în constituire a unor elemente necaracteristice ei prin frecvență, chiar în condițiile existenței anumitor constante ale graiurilor și variantelor literare. Ceea ce pentru un anumit grai putea să constituie forma cea mai frecventă, „norma” acestuia, pentru un altul putea constitui o varietate reperabilă și acceptabilă, eventual cu o frecvență mai scăzută comparativ cu aceea a elementelor care constituiau „norma” sa. În mod cât se poate de evident, cel ce revizua un text aparținând altei variante literare decît a sa nu poate fi considerat ca incapabil să observe diferențele dintre fonetismele și formele caracteristice graiului său și cele aparținînd variantei revizuite⁶⁴. În calitate de revizor, el ar fi operat modificările impuse de propria variantă literară, numai că propria variantă nu acționa cu caracter imperios decît în cazul a prea puține elemente⁶⁵. Cunoașterea procedurii, corelată cu faptul de a nu-l aplica mereu, indică nu lipsa simțului normei, ci inexistența acesteia. Un eventual efort de unificare și de nivelare lingvistică ar fi fost strivit nu sub povara a două norme literare (dimpotrivă, două norme literare bine definite și delimitate ar fi făcut extrem de lesnicios un astfel de proces), ci sub aceea a normei literare românești în formare, caracterizată de compatibilitatea elementelor concurente⁶⁶, slaba lor diferențiere, ceea

⁶⁴ Nu de puține ori, forme cu ambele fonetisme apar în text, la distanțe foarte mici unele de celelalte.

⁶⁵ Existența modificărilor față de original sau față de copia anterioară și a versiunilor revăzute (ușor de constatat în cazul tipăriturilor, dar și al unor manuscrise) demonstrează că scriitorii nu erau obedienți față de textul revizuit, astfel de modificări fiind o practică obișnuită.

⁶⁶ În acest moment încă, în unul și același grai sau variantă literară pot apărea forme concurente, fără ca acestea să se revendice neapărat de la straturi diferite de limbă identificabile ca aparținînd altui grai sau altei epoci și, mai ales, fără ca între aceste elemente să se instaureze, deocamdată, disjuncția.

ce inducea la utilizatorii aspectului literar permisivitate și lipsă de rigoare, de unde și principii de selecție oscilante și insuficient definite.

Pe fondul lipsei acute a principiilor (ferme) de selecție, la nivelul scrierii se constată numeroase coocurențe ale elementelor marcate diatopic, diacronic, diastratic, de unde impresia că în secolul al XVI-lea, dar și în al XVII-lea, s-ar petrece enorm de multe fenomene fonetice, stagnante, parcă, timp de sute de ani. Datorită cauzelor mai sus enumerate și în situația complexă mai sus schițată, aceste fenomene doar erau puse în discuție, se luptau între ele, cărturarii încercând cumva (la început, poate, mai mult inconștient) să construiască o normă ce-și căuta coerența internă. În acele momente, apar deodată pe hîrtie, vorbirea vie și tendințele de normare, oarecum creatoare⁶⁷ (mai degrabă în stare de mișcare browniană) aparținînd vorbirii îngrijite care, ea însăși, tocmai se edifica. Hîrtia va îndemna la reflecție, la antrenarea factorului conștient în procesul de utilizare a limbii.

IV.7. Aspectul literar românesc din perioada veche se edifică pe temeiul graiurilor locale. Aceste entități sînt forme concrete de existență ale unui sistem comun pentru toți românii, sistem ușor diferențiat la nivel local prin anumite particularități discontinue, nesistematice, sporadic delimitabile și situate în plan fonetic, gramatical și lexical. Particularitățile de grai sînt rezultatul variabilității naturale a formelor de manifestare ale unui sistem unic utilizat de o populație răspîndită pe un teritoriu considerabil, dar lipsit de posibilitățile unei circulații intense, adică de contacte omogenizante și uniformizante.

Evoluția se petrece pe baza materialului produs și acumulat istoric. Trăsăturile acestuia derivă din necesitățile respectivului organism și se află în relație cu factorii de influență resimțiți în perioadele succesive ale existenței sale. Organismul nu își oprește existența pentru a zăbovi asupra construcției unui sistem coerent, întemeiat pe principii raționate

⁶⁷ În sensul diferențierii de stadiul de evoluție atins de nivelul fonetic al limbii vorbite și de întemeiere de forme diferite, uneori cu adoptarea unor modele din altă variantă literară, din diferite straturi ale limbii, chiar împrumutînd elemente devenite arhaice, alteori urmînd modele străine.

sau în concordanță cu anumite scopuri – ceea ce înseamnă că evoluția nu reprezintă decât răspunsul de moment la unele necesități relativ stringente. Aceasta este caracteristica oricărui organism viu, fapt care îl făcea pe Alexandru Philippide să afirme că o limbă este formată „totdeauna și niciodată”; totdeauna, întrucât are coerență structurală și funcțională, niciodată, deoarece este un sistem deschis și în continuă devenire. Din acest motiv, rezultatele viabile pe care le constatăm sînt în firea și în chipul aceluia organism, așa cum decurge el din confruntarea cu sine în condițiile mediului și a presiunii concurențelor cu care, sub variate forme, se află în contact. În cazul aspectului literar, contactele sînt deosebit de importante, nu numai din punctul de vedere al amplitudinii lor, ci și întrucât ele generează realmente consecințe ce produc efecte la nivelul dinamicii și devenirii acestei ipostaze a limbii. Ele sînt cele care externalizează rezultatele jocului dintre stabilitate și variabilitate.

Vechiul aspect literar românesc mai este determinat (începînd cu declanșarea proceselor inițiatice) de contactul cu modelele străine. Prin traducere, limba română era solicitată în direcția dezvoltării unui aspect literar eficient și echilibrat, lucru destul de dificil întrucât ea nu dezvoltase încă un aspect cult vorbit, bine marcat și diferențiat de aspectul vorbit popular. Activitatea de traducere este cea care a făcut vizibile neputințele limbii – ca normă, nu ca sistem –, solicitînd traducătorii și limba în direcția complexă a edificării unui aspect literar. Acest proces a fost de natură să mărească diferențele mai sus observate, deoarece diferitele arii românești se aflau sub influența (cultă și vie) a unor limbi, spiritualități și culturi diferite. Cele de mai sus schițează situația în care se aflau creatorii aspectului literar ai acelei perioade.

Edificîndu-se pe baza graiurilor (în care rezultatele variabilității și ale evoluției lingvistice la nivel fonetic, gramatical și lexical constituie un puternic principiu activ)⁶⁸ și sub influența modelelor străine –

⁶⁸ Cauza diferențelor este de ordin obiectiv, ea stînd în tendințele naturale spre variabilitate ale oricărui organism viu, care se diversifică, adaptîndu-se la dinamica realității spre a-și spori șansele de supraviețuire. Ceea ce a constituit

cunoscînd, adică, sfere de contact și de influență neidentice (ceea ce amplifică tulburările de sistem datorate interferențelor dintre limbile în contact) –, aspectul literar românesc în constituire se va dezvolta prin intermediul mai multor variante literare dialectale, diferențiate în mod discontinuu, la nivelul anumitor puncte ale nivelelor fonetic, gramatical și lexical.

În cultura română apariția centrelor de cultură s-a făcut prin poligeneză, o autoritate unanim recunoscută lipsind. Felurite nevoi vor provoca circulația indivizilor știutori de carte și a textelor, ceea ce va genera o oarecare deschidere a comunităților. Precum în cazul oricărei comunități care se lărgește, vor apărea mai multe puncte de autoritate, iar ierarhia va slăbi. Simpla existență a mai multor modele va permite coexistența variantelor, fapt care nu va ușura lucrul traducătorilor, ci va îngreuna edificarea unei singure norme literare unitare. Slăbirea ierarhiei, pe fondul deschiderii grupurilor, va stimula creația, va afecta imitația, dar, mai ales, va deschide accesul elementelor provenite din alte norme – paralele sau nu. Acțiunea puternică a acestui factor de mare importanță este consecință a acestui complex în care comunitatea este stimulată să interacționeze cu alte comunități, pierzîndu-și unitatea internă, apoi diferitele subgrupuri intră în relații – nu mereu cu subgrupurile corespondente ale altor comunități –, mai mulți poli de influență acționînd la nivelul grupurilor.

Constituite prin aport de indivizi, dinspre verticală și dinspre orizontală (indivizi din același grup inițial, dar de o altă extracție socială, respectiv indivizi cu aceeași condiție socială, dar proveniți dintr-o altă zonă a teritoriului dacoromân) grupurile superioare tind să își utilizeze și să-și impună propriile aspecte ca norme literare. Relațiile și concurența dintre variantele vechiului aspect literar românesc arată că acelea care au interacționat cel mai puțin, păstrînd cît mai multe caracteristici inițiale, au devenit graiuri locale ori s-au topit în graiul regional. Dimpotrivă,

realmente deosebirea relevantă dintre aceste variante a fost dinamica lor, datorată indivizilor creatori de texte și sferelor culturale diferite.

variantele care au interacționat masiv – răspîndind și acceptînd limbă vorbită și scrisă – au dăinuit pînă la începutul secolului al XX-lea.

În esență, etapa de constituire în care se afla aspectul literar românesc al secolelor al XVI-lea și al XVII-lea era marcată de relația inegală între producere și selecție. În acest context, materialul lingvistic (aflat în deplină conformitate cu sistemul care îl emana) a trecut treptat către un uz concurențial. Graiurile se diferențiau prin prea puține mărci, pe de o parte, de asemenea vorbirea celor instruiți de cea a vorbitorilor de grai, pe de altă parte. Toate aceste elemente aveau capacitatea de a pătrunde, de a se fixa și de a participa la constituirea unui aspect utilizat – cum s-a văzut mai sus – de mai multe categorii de vorbitori, conferindu-i acestuia o slabă identitate diferențiată și recognoscibilă în comparație cu un alt aspect literar românesc paralel. Plecînd de la un uz oscilant, caracterizat de firești alternanțe situate pe linia evoluției graiului, trecînd prin aspectul vorbit al claselor superioare⁶⁹, și ajungînd la alternanțele date de interferențele cu alte graiuri (produse prin contacte de tot felul, inclusiv la copiere și tipărire), aspectul literar în constituire va purta în mod inevitabil această amprentă a eterogenității.

Acesta este cadrul generator de oscilații și, din acest motiv, discontinuitatea lingvistică este relativă. Cauza existenței acestor variante derivă, în primul rînd, din situația mai sus descrisă – prin care saturația de coocurențe generează concurență –, iar în ultimă instanță, din caracterul procesual al normei. Edificîndu-se prin aditii și eliminări treptate, supuse nu doar unor principii cvasiimuable, ci și afinităților unei epoci, norma își extrage și instituie principiile constitutive pe cale evolutivă. Esența unor astfel de situații nu mai stă în simpla concurență a unor cazuri particulare, ci tocmai în faptul că principiile înseși sînt

⁶⁹ Aspectul literar este un produs care apare și funcționează la intersecția factorilor diacronici și diatopici, însă poartă (în funcțiile de condițiile concrete ale creației sale) și mărci de natură diastratică. În principiu, el este aspectul grupului dominant, a cărui individualitate este cumva marcată lingvistic, în primul rînd față de aspectele propriilor grupuri subalterne, precum și față de cel al grupului dominant paralel și, eventual, concurent.

supuse jocului variabilitate / stabilitate, constituirea lor urmînd aceleași sinuozități și incoerențe cărora le sînt supuse elementele pe care principiile sînt chemate să le ordoneze.

Față de posibilitățile numeroase pe care sistemul epocii le punea la dispoziție în activitatea de producere concretă a paradigmelor și a variantelor și față de felul în care vorbitorii concepeau aspectul literar, în această etapă, cu principii de selecție prea puțin conturate și ineficiente, în mod firesc, nu existau decît sporadic urme ale eforturilor de a crea sau promova principii caracteristice unei norme literare. Totuși, aparținînd aceleiași limbi, normele ce decurg din graiuri, prin natura lor intimă, nu se fixaseră la stadii de evoluție prea deosebite, evoluțiile produse fiind variațiile aceluiași trunchi comun. Această slabă diferențiere este amplificată de slăbiciunea criteriilor de selecție și de presiunea scăzută necesară impunerii particularităților selectate – dependentă de constanța selecției și de valoarea acelui element în ochii comunității.

Alături de diferențele dintre punctele de plecare ale aspectelor literare – adică de cele generate de deosebirile dintre graiurile populare –, particularitățile aspectului literar vor fi dependente și de influența textelor străine din acea sferă culturală. Modelele pe care le furnizau textele străine se referă la tiparele de construcție a materialului lexical, la tiparele sintactice și la modalitățile de constituire a principiilor de selecție care acționau în cadrul normelor literare.

IV.8. Normele lingvistice reprezintă mijloace prin intermediul cărora se ating scopuri și valori. Ele constituie un ansamblu de modele aplicate, care se extrag treptat din și prin experiență și observație, și care se restructurează continuu, buna colaborare a membrilor comunității care utilizează aceleași reguli (percepute și asumate) fiind o condiție esențială a valabilității normei, a coeziunii lingvistice – și sociale în general – a acelei colectivități. În acest sens, trecerea de la grai la aspectul literar înseamnă instaurarea altor reguli. La rîndul său, procesul de construcție a unei norme literare necesită o selecție conștientă, întemeiată pe anumite principii, operată pe calea anumitor reguli și orientată în funcție de anumite scopuri. Utilizatorul normei se

va supune conștient normei adoptate, fiind un imitator al modelului oferit de norma literară deja constituită.

Pentru perioada în care aspectul literar se constituia nu avem a face cu așa ceva. Deocamdată, vorbirea constructorilor normei este cea care, printr-un proces de înnobilare, ajunge să fie investită cu noi valori, astfel apărînd rudimentele aspectului literar, aspectul literar al vechii române constituindu-se ca o abstracție ce-și caută șovăielnic principiile de selecție și coerența internă.

Așezat pe temeiul graiurilor locale – entități ale aceluiași sistem –, ușor diferențiate între ele prin anumite particularități discontinue, nesistematic și sporadic delimitate, vechiul aspect literar românesc este caracterizat de o bază comună marcată cu intermitență de trăsături fonetice, gramaticale și lexicale, care se revendică de la graiul aflat la bază. Fundamental, însă, este faptul că respectivele trăsături sînt date de frecvența cu care anumite fonetisme, forme și elemente lexicale ocure în vorbirea și scrierea caracteristice unei arii lingvistice, iar nu de exclusivitatea diferențiatoare cu care se înregistrează acele fonetisme, forme și elemente lexicale.

Situația reflectată de aspectul literar românesc în formare indică lipsa unei coerențe ridicate, chiar în interiorul aceluiași text, în care aproape totul pare permis. Această realitate este dată de concurența variantelor și de lipsa lor de forță în a se impune, pe fondul sărăciei principiilor de selecție și de construcție a normei, a stadiului primitiv în care acționa imitația, cauza – dar și consecința – fiind lipsa unei reale norme literare. Extrăgîndu-și sevele din huma limbii vii, vorbite, selectînd fără a avea principii călăuzitoare închegate într-o structură, operînd cu generalizări uniformizante, dar și cedînd tentațiilor spre diversitate, încercînd uneori mai degrabă să imite modele străine decît să înțeleagă construcția și coerența internă a acestora, traducătorii deschideau cu anevoință un drum dificil, pe care nu mai pășiseră, nici ei, nici limba română.

La mijlocul secolului al XVII-lea, autorii NTB semnalează un neajuns destul de incomod, legat de limba textului: „Aceasta încă vă rugăm să luați aminte că rumânii nu grăescu în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip. pentr-aceaia cu nevoie poate să scrie cineva

să înțeleagă toți, grăind un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip, au veșmînȃt, au vase, au altele multe nu le numescu într-un chip. Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni carii împlă în toate țările, așa și cuvintele acelea sînt bune carele le înțeleg toți; noi drept aceia ne-am silit den cît am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți (...)"'. Ideea este emisă în contextul discuției asupra surselor, a concordanței textului NTB cu sursa grecească, cea acceptată în secolul al XVII-lea, în spațiul ortodox românesc. Chiar astfel, însă, autorii sesizează că între limba diferitelor comunități de români din spațiul dacoromân există diferențe - mai sesizabile în plan lexical. Este limpede că această unitate este deplînsă din perspectiva vorbitorului obișnuit, care își închipuie că vorbirea unei populații de aceeași limbă ar trebui să cunoască realizări perfect identice. Cert este că această realitate nuanțată era o problemă în calea autorilor care încercau să construiască un text pentru toți românii, în condițiile în care norma literară, încă neconstituită, nu avea cum să fie unitară.

Fie că este vorba despre aceleași forme cu cele din grai, fie că este vorba despre forme în chipul acelora, fie că este vorba despre forme neasemănătoare, ele sînt familiare simțului lingvistic al creatorilor aspectului literar, sau doar acceptabile pentru a participa la constituirea normei pe care o închegau. Orientat, mai cu seamă, de forța unei tendințe impuse de organele articulatorii, pentru care respectivul context reprezenta împlinirea unor tendințe favorizate de deprinderile articulatorii și girate de uz, vorbitorul constructor al aspectului literar acționa în conformitate cu logica internă a propriului uz, cu deprinderile date de acesta, urmînd propensiuni și manifestînd idiosincrasii generate de propriul univers lingvistic, dar fără a fi lipsit de înțelegerea sistemului și a uzurilor paralele.

Dacă sistemul fonetic al graiului este unul de variante, aspectul literar are a construi o relație de corespondență strictă între o imagine acustică și un sunet, între un sunet și un fonem, între fonem și grafem. Acest proces, însă, nu este nici instantaneu, nici lesne de condus, iar constructorii normei literare ajung la înțelegerea și aplicarea lui după ce trec prin etapele coprezenței și concurenței variantelor.

IV.9. Dacă acceptăm că un aspect vorbit perfect unitar constituie o imposibilitate într-atât încât chiar și la nivel de construct teoretic și ideal ar fi o absurditate inutilă și că un aspect scris perfect unitar este posibil pe perioade relativ scurte (una sau două generații), vom accepta truismul necesar discuției de față conform căruia conceptul ‘unitate’ trebuie înțeles cu rezonabilă suplețe pentru vorbire, în vreme ce pentru scriere, pe perioade scurte, el poate fi înțeles chiar la modul rigid. Dacă observăm că scrierea este o formă de codificare a vorbirii, care prezintă tendința firească și în spiritul propriei naturi – de a dobîndi treptat independență și de a se cristaliza în formule fixe, stabile și imuabile –, în vreme ce vorbirea, prin cea mai intimă natură a sa, tinde să varieze nestăvilit (adesea, nici funcția de comunicare nu reușește să-i pună stavile), se înțelege că scrierea începe ca formă de imitare a vorbirii și sfîrșește ca formă relativ autonomă prin care reprezintă și manifestă principii proprii, prin care imaginea grafică aproape că face să dispară imaginea acustică.

Neexagerînd prea mult, se poate spune că scrierea este cea care creează fonemul, îl folosește spre a distruge sunetele din spatele acestuia, și chiar tinde constant să îl înlocuiască. Întrucît esența vorbirii tinde a fi devenirea, iar esența scrierii tinde a fi imuabilitatea, și întrucît o normă cultă vorbită nu se poate întemeia pe sine (nu-și poate preexista și nici nu se poate edifica prin sine), devine evident faptul că o normă cultă vorbită se întemeiază și consolidează cu ajutorul scrierii și prin scriere. Neavînd penetranța, stabilitatea și reperul scrierii, orice vorbire va tinde către variabilitate, indiferent de eforturile vorbitorilor, fonemul nereușind să asigure reperele fixe pe care le oferă imaginea grafică.

Toate acestea arată și că, întemeindu-se pe vorbire și pe formele graiurilor, normele culte incipiente decurg din procese anevoioase de depășire a oscilațiilor fonației, de stabilire a unor principii, reguli și căi de aplicare a acestora. Anevoința aceasta este mai mică în cazul limbilor care, avînd aspecte vorbite diatopice și diastratice destul de bine diferențiate, în urma manifestării anumitor factori, reușesc să impună ca agent activ și obiect de travaliu unul dintre acele aspecte. În

aceste cazuri, limba literară rezultată și-a găsit mai ușor formele pe care le avea de promovat și impus, a reușit mai ușor să identifice și pună în act principiile și regulile călăuzitoare, precum și instrumentele de aplicare a acestora.

Diferit este cazul limbii române, unde unitatea ridicată a limbii române, slaba diferențiere dintre diferitele graiuri și neierarhizarea acestora au creat premisele optime pentru care acestea să se afle în concurență liberă, consecința fiind un proces mai dificil și mai lent de formare a normei literare, care a pus la contribuție numeroase elemente produse în plan local, îngreunând alegerile, precum și constituirea principiilor, regulilor și instrumentelor de aplicare a acestora⁷⁰.

Credem că rolul și consecințele existenței diferențierilor diatopice este mult supradimensionat. Practic, negarea unui anumit grad de unitate a limbii vorbite, corelată cu cautarea trăsăturilor și criteriilor pe baza cărora se delimitează un grai, un subdialect etc., spre a sublinia unitatea internă a aceleia, constituie o eroare în multiple planuri. Constatînd că la interiorul unei arii geografice mici limba prezintă anumite constante, în vreme ce aceleași elemente prezintă realizări diferite la nivelul unităților mai mari nu se demonstrează decît consecințele firești ale funcționării limbii pe arii restrînse și în anumite condiții care generează omogenitate. Firește că forțele centripete și cele centrifuge sînt, în mod natural, invers proporționale, respectiv direct proporționale cu mărimea și particularitățile de tot felul ale comunității (componența acesteia, viteza de circulație, contactele lingvistice, penetrabilitatea și consecințele acesteia etc.), însă semnificativă este compararea rezultatelor finale ale gradelor de agregare a limbii, la nivelul celor două unități areale (grai și întreg) după manifestarea tuturor condițiilor. În cazul limbii române, s-ar observa că, dincolo de o anumită omogenitate, graiul prezintă efecte interesante ale tensiunilor date de presiunea forțelor centripete, care produc felurite disrupții de ordin sociolingvistic (segregări pe sexe, pe vîrste, și diastratice). În condițiile sale (comunitatea totalului

⁷⁰ Vezi și G. Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»”, XI-XII (1944-1945), p. 1-412, Iași.

comunităților, circulația pe arii mari – arii care transcend și înglobează unificator graiurile componente –, presiuni centripete rezonabile și tendințe centrifuge ce acționează ca niște supape eliberatoare, deci inducând, apoi, presiuni centripete ușor acceptabile), limba de pe întreg teritoriul dacoromân prezintă o oarecare varietate la nivel de detaliu în multe dintre punctele sistemului. Cu toate acestea, aflați în contact direct, reprezentanții diferitelor arii nu mai acționează strict ca în propriile lor arii. Din acest motiv, la acest nivel, nu servește discuției analiza exclusivă a tabelului sinoptic rezultat din observarea comportamentului lingvistic al vorbitorilor atunci când se află în propriul mediu îngust. Pentru a înțelege ce se întâmplă în macronivel, trebuie observate eventualele modificări comportamentale date de contactul generat de punerea împreună a acestor vorbitori. În acest caz se vede că diferențele tind să se estompeze, că un eventual tabel sinoptic al graiurilor nu mai funcționează și că abstracția numită *sistem* începe să genereze apropiere între realizările lingvistice ale acelor reprezentanți. În mediul și în spațiul de existență al unei comunități date, graiul constituie o formă relativ specifică de manifestare lingvistică, la rigoare izolabilă pe baza anumitor trăsături. Lucrul este valabil pentru un grai, două sau mai multe. Privindu-le izolat, dar comparându-le, putem constata la acestea trăsături proprii și definitorii, precum și comune și unificatoare. Și acest nivel, însă, este tot unul static și interesant doar în plan anatomic. Cu adevărat relevantă în plan dinamic și funcțional este observarea proceselor și rezultatelor care se petrec prin interacțiune și care decurg din aceasta. Interacțiunea vorbirilor – pe calea feluritelor tipuri de contacte – declanșează mecanismele de ajustare și generează criterii de selecție superioare celor create din perspectiva graiului. Desigur, norma se va contura și stabili mult mai greu, iar unitatea rezultată va fi dotată cu particularități ce decurg din acest tip de contact, mai degrabă apărute din observarea și analiza raționată a confruntării, iar nu din impunerea prin acțiune naturală a producției lingvistice unui grup restrâns de reprezentanți ai unui singur grai, în cadrul unui singur grai.

Limba română prezintă o unitate remarcabilă datorită circulației intense a acesteia (pînă și influențele, precum cea maghiară, deși localizabile în forma lor directă într-o anumită arie, s-au răspîndit pe întregul teritoriu dacoromân), pe fondul lipsei unei ierarhizări riguroase

între diferitele aspecte regionale. În perioada în care aspectul literar a început a se constitui, această stare a continuat, intensificându-se, ceea ce a dat caracteristicile procesului de formare a aspectului literar, cu inerentele consecințe.

IV.10. Din cele ce preced reiese că procesul de formare a aspectului literar al vechii române era în desfășurare în secolul al XVI-lea, avînd un curs nesigur, dificultos și complex, prezentînd două aspecte care se combină. În primul rînd, principiile care guvernau întemeierea aspectului literar încă nu se separaseră suficient de cele care călăuzesc evoluția aspectului popular – pe fondul presiunilor reciproce din interiorul limbii române, precum și dintre limba română și modelele străine –, ele conducînd tocmai la amestecul de caracteristici reflectat de vechile texte românești. Totodată, scrierea îndemna la reflecție, la antrenarea factorului conștient în procesul lingvistic, la încercarea de a fundamenta principii din care să decurgă norme aplicabile. Tabloul care ni se înfățișează decurge tocmai din lupta semi-independentă, prin care graiurile – în conjuncție cu vorbirea celor instruiți – se căzneau să-și dezvolte un aspect literar, fiecare atent la sine, dar și la celălalt, gestionînd resurse interne și încercînd să-și sporească șansele de supraviețuire prin utilizarea resurselor celui alt.

În esență, imaginea pestrîță nu a fost provocată de presupuse diferențe funciare, ci de condițiile neașezate ale desfășurării procesului (aspecte literare întemeiate pe graiuri diferențiate – dar nu în mod riguros – și neierarhizate, lipsa principiilor superioare și unitare de selecție, operarea cu instrumente caracteristice mentalității de grai).

Faptul acesta este reperabil și ușor de evidențiat mai ales în cazul tratamentului elementelor împrumutate, a căror adaptare și încadrare fonetică și gramaticală nu se face mereu urmărind apartenența respectivelor elemente lexicale la o anumită clasă. De aceea, se constată adesea că termeni echivalenți sau identici pot intra în paradigme diferite (ceea ce și conduce la prea marea eterogenitate a acestora) și în mod

defectuos⁷¹. În principal, cauza stă în inexistența unor paradigme foarte ferm trasate, dar și în inexistența unor instrumente care să fi fost exersate în această direcție și care să acționeze în baza principiilor pe care o normă literară se edifică.

În mod semnificativ, textele cu cea mai mare unitate sub aspectul normei sînt produse ale unora nereceptivi la particularitățile și propunerile altor norme dialectale, concentrați asupra propriului proces de plămădire a acesteia. Neavînd a se conforma unei anumite norme și unei tradiții grafice – căci acestea abia prin actul său se înfiripau – și nefiind sensibil la rezultatele altora, un astfel de scriptor își căuta principiile în normele propriului grai. Totuși, întrucît scrierea se adresează unui receptor absent, deci semnifică ‘comunicare și circulație la distanță’, scriptorii se văd nevoiți să se raporteze la textele produse de alți scriptori.

Deși situațiile de izolare sînt destul de rare în formele lor severe⁷², procesul invers rămîne destul de lent. Chiar în cazul în care se constată existența unor constante, situații precum cele de mai sus indică lipsa forței acestora, adică automatisme încă neformate. De aceea apar în scriere nu doar diversitățile dintre graiuri (dialecte literare), realitatea

⁷¹ De pildă, în perioada veche, magh. *hitlen* a cunoscut, în limba română, mai multe forme: *hitlen*, *hitlean*, *hiclean*, *ficlean*, *viclean*, oscilații date nu doar de presiunea termenului străin, datorată contactului sau instrucției, ci și insuficienței formării a tiparelor românești. Cuvîntul ar fi trebuit adus la forma clară, impusă de principiile pe care era clădită norma, numai că așa ceva încă nu exista!

⁷² Poate cel mai relevant caz de text care, chiar dacă nu încearcă a se adresa neapărat unui public limitat regional, în mod conștient și programat, pledează în direcția păstrării particularităților regionale este cel reprezentat de *Sicriul de aur* (1683), al lui Ioan din Vinț. Este greu de spus dacă avem a face cu o atitudine propriu-zis izolaționistă sau cu promovarea diferențelor, deoarece ar putea fi vorba și despre întrevederea posibilității de a crea o normă atît de bine construită încît, apoi, să fie adoptată de către ceilalți români. Practic, aceasta a fost modalitatea de desfășurare a procesului în majoritatea culturilor occidentale.

dinamică a unora dintre acestea, ci și contradicția cu fragmente din modelele succesive care nu reușeau să se impună ca niște unități coerente decât ca soluții vremelnice. Fără a rămâne neobservate de către vorbitor, fără a fi minimalizate de acesta, respectivele deosebiri (în grade diferite, manifeste la toate nivelurile limbii) nu constituie bariere de netrecut în calea contactelor dintre vorbitorii mai mult sau mai puțin formați la intersecția dintre diferitele straturi ale limbii în evoluție, ci solicită intens intrarea în act a proceselor de acomodare. Chiar la interiorul unui aspect literar vor fi identificabile și forme care nu îl caracterizează prin frecvență, ci doar genetic. În sine, acestea sînt rezultatul trăsăturilor esențiale de sistem, perfect posibile, încă neînvînșe, concurente încă.

Interacțiunile dintre vorbitorii diferitelor arii lingvistice și geografice românești și procesele lingvistice firești au exersat mecanismele prin care limba s-a pliat acestor contacte, ceea ce a stimulat capacitățile asimilatorii, atît în direcția adaptării elementelor primite, cît și în cea a devenirii sistemului în spiritul elementelor asimilate. Practic, sistemul își recupera elementele din toate modalitățile sale de existență (graiuri) recombinaînd rezultatele diferitelor evoluții independente. Dincolo de diacronia acestora, se producea o contopire unificatoare, prin care sistemul se autofecunda stopînd evoluțiile divergente și ajustîndu-și cursul evolutiv pe un făgaș amplu, cu tendințe de unificare. Firește, concurența care decurgea în mod organic din abundența formelor și variantelor existente, precum și din reorganizarea structurilor era de natură a încetini acest proces complex.

Mai mult, contactul dintre diferitele dialecte literare nu implica în mod necesar respingerea formelor diferite și necaracteristice, amestecul de forme nesemnificînd neapărat amestecul de norme. Totodată, în perioada procesului de constituire a aspectului literar, între diferitele dialecte nu exista o normă de echilibru. Acest fapt a făcut ca diferențele să se poată dezvolta și întări, întrucît în cadrul fiecărui subdialect existau clase de prestigiu, ce țineau să își păstreze individualitatea.

Cu toate acestea, intensificarea contactelor dintre diferitele grupuri componente ale aceluiași subdialect, precum și între grupurile ce-și corespundeau între diferitele subdialecte, a fost în măsură să frâneze considerabil posibilitatea evoluției autarhice, eventual divergente și necorelate, a diferitelor aspecte literare incipiente. Sub acest aspect, se poate socoti că, prin evoluțiile ei pendulatorii, perioada veche a fost o etapă în care elementele limbii au interacționat amestecându-se omogenizant, separându-se particularizator, combinându-se în proporții diferite, colaborând și concurând, dar mereu amânând producerea unor principii hotărâte, a unor căi de urmat clare, a unor reguli comun acceptabile.